

**QARAQALPAQ TILINDE «JÚREK» SOMATIZMNIŃ FIZIOLOGIYALÍQ
HÁM EMOCIONAL MODELDE QÁLIPLESİWI**

U.O. Qayıpnazarova,

tayanış doktorant Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
ulbanu.kaipnazarova@ndpi.uz

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902906>

Annotaciya: *Bul jumista qaraqalpaq tilindegi “júrek” konceptiniń frazeologiyalıq birliklerde fiziologiyalıq hám emocional jaǵdaylardı bildiriwi qarastırıladi. “Júrek” tek somatikalıq múshe emes, al adamnıń dene hám ruwx birligin sáwlelendiriwshi psixosomatikalıq model ekeni anıqlanadı.*

Tayanış sózler: *júrek koncepti, frazeologiya, somatikalıq frazeologizm, psixosomatika, emocional jaǵday.*

Аннотация: *В статье рассматривается концепт «сердце» в каракалпакском языке и его отражение в составе фразеологических единиц, связанных с физиологическими и эмоциональными состояниями человека. Показано, что «сердце» выступает не только как соматический орган, но и как психосоматическая модель, отражающая единство телесного и духовного начал.*

Ключевые слова: *Концепт, фразеология, соматическая фразеология, психосоматика, эмоциональное состояние.*

Annotation: *This article examines the concept of “júrek” (heart) in the Karakalpak language and its representation in phraseological units related to physiological and emotional states. It is argued that “júrek” functions not only as a somatic organ but also as a psychosomatic model reflecting the unity of body and spirit.*

Keywords: *Concept, phraseology, somatic phraseology, psychosomatics, emotional state.*

B.Bekniyazov óz dissertaciya jumısında: «“Júrek” sózi menen kelgen frazeologizmler ishtey, as sińiriw menen baylanıslı bolǵan mánilerdi de bildiredi. Bul as sińiriw múshesi asqazan hám júrektiń jaqın aralıqta ornalasıwı, as sińiriwdiń ishki dene músheleri menen tıǵız tutaslıǵı hám baylanısta ekenligin adamlardıń ańlap jetiwi arqalı usı dizbeklerdiń júzege keliwine negiz bolǵan» dep aytıp ótedi [1; 64].

Biziń pikirimizshe, bul qubılıstı tek anatomiya menen túsindiriw jetkilikli emes. Asqazan men júrektiń denede jaqın jaylasıwı menen, frazeologiyalıq birliklerdegi “júrek” obrazı adam sanasında fiziologiyalıq músheniń atamasınan joqarı kóterilip, psixologiyalıq hám ruwxıy ortalıq retinde qálipleskenin kórsetedi. Sebebi, adam ash bolsa, qorqsa, qapa bolsa yamasa quwansa, eń aldı menen sol sezimlerdi óz múshesindegi sezimler arqalı qabıllaydı: dem alısı ózgeredi, júrek soǵısı tezlesedi, as sińiriw buzıladı. Usınday dene aǵzadaǵı reakciyalar xalıq sanasında turaqlı assotsiaciya payda etip, júrek penen baylanıslı frazeologizmlerdiń payda bolıwına negiz bolǵan.

“Júrek” koncepti qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq birliklerde tek somatikalıq múshe ataması sıpatında emes, al adam organizminiń fiziologiyası men psixologiyası arasındaǵı tabiǵıy baylanıstı sáwlelendiriwshi psixosomatikalıq model sıpatında qalıpleskenin kórsetedi. Psixosomatika teoriyası boyınsha, adamnıń ishki emocional jaǵdayı denede fiziologiyalıq reakciyalar payda etedi, al denedegi fiziologiyalıq ózgerisler qayta emociyalıq sezimlerge tásir etedi. Bul eki process baylanısp tilde frazeologizmlerdiń jasalıwına negiz bolǵan. Demek, qaraqalpaq tilindegi “júrek” penen baylanıslı frazeologizmler adam sezimleriniń abstrakt túrde emes, al múshe arqalı sezilip, dene arqalı túsinilgenin sáwlelendiredi. Bul bolsa “júrek” konceptiniń psixosomatikalıq negizin ańlatadı. Mısalı: Soń ash bolǵanı esine tústi. Esine túsken zamatı *júregi sazıp* basladı (M.Nızanov). *Apa júregim úzilip baratır*, - dep Ayımgúldiń moyın qushaqlap jıǵılıp, oń dizesine basın qoyıp, anda-sanda nan dew menen inıranıp jattı. (M.Darıbaev). Birinshi mısaldaǵı: *júregi sazıw* – awqat jegisi keldi, ash boldı mánisin bildiriwshi somatikalıq frazeologizm [2;78]. Ekinshi mısaldaǵı *júregi úziliw – júdá ash bolıw, ashırqaw* mánisin bildiredi.

“Júrek” koncepti adamnıń densawlıǵı hám fiziologiyalıq jaǵdayın sáwlelendiriw ushın da qollanıladı. Bunday mániler júrek aynıw – jegen awqattıń durıs sińire almawı yamasa qarındaǵı diskomfort sezimler menen baylanıslı fiziologiyalıq reaksiya hám emociya arasındaǵı baylanıs nátiyjesinde júzege keledi. Mısalı: Mawlen sarı bir kese shay usınıp edi, ol bir nárese jutsa *júregi aynıp*, qusatuǵının bildirip basın shayqadı (T.Qayıpbergenov). *Júregi aynıw* – ishken awqatın qaytarǵısı keliw, ishken awqatı sińbew [3;84].

Ernazardıń *júregi loqsıp*, tula bedeni laplap janıw menen hár jerde bir súrnigip, nókerxanaǵa keldi de jıǵıldı. (T.Qayıpbergenov).

Basım aylanıp, *juregim kóterilip* ketti. Eger jol boyı diywanashılıq etsek te, óz awılıımızǵa qaytayıq, – dep jalındı (A.Bekimbetov). *Júregi kóteriliw* – qusqısı keliw, jerkeniw mánisin bildiredi [3; 83]. Aldıńǵı mısaldaǵı “júregi loqsıw” hám “júregi kóteriliw” ekewi de qusıwdan aldındaǵı halattı bildiretuǵın somatikalıq frazeologizmler. Bul frazeologizmlerdiń ayırmashılıǵı: “júregi loqsıw” kóbinese, awır psixologiyalıq jaǵdaydı, jek kóriwshilikti, qabil ete almawdı ańlatsa, “júregi kóteriliw” kóbirek fiziologiyalıq hálsizlik (ashlıqtan, kesellikten, sharshawdan) penen baylanıadı.

“Júrek” – densawlıq mánisinde hám kesellik atamalarında da qollanıladı: Onıń üstine «jańa awırıp turdıń taǵı ayazlaysań, *júregińdi suwıq* aladı» degen adamlardıń sózleri de qorqıtıp boldı (J.Aymurzaev). Suwıq alıw – kesellikke shatılıw, hálsirewdi ańlatadı. Qaharmanǵa ayılǵan eskertiw onda qorqıw sezimin kúsheytip,

psixologiyalıq tásir payda ettiredi. Biraq xalıq tilinde bunday qollanıw júrek keselligi pútkil insannıń densawlıǵına qáwip tuwdırıwın bildiretuǵın turaqlı túsinikke tiykarlanǵan.

Sonday-aq “júrek” koncepti tikkeley fiziologiyalıq xızmetinen kelip shıǵıp, psixologiyalıq-emocional jaǵdaydı ańlatıw ushın qollanıladı. Mısalı: adamnıń qayǵırıwın, qapa bolıwın, qorqıw sıyaqlı mánilerdi de bildirip keledi: *Júregine as batpay* loqsıp baratır. «Sum Aydos eplep duzaǵına túsirdi, – dedi ózine-ózi» (T.Qayıpbergenov).

Dáwirdiń shadlıq penen qayǵısın, óz kózi menen kórip, *júregi zapran* bolıp ketken shayırlar óz debdiwi arqalı bere alıwı múmkin (K.Mambetov). Zapıran – asqazanda bolatuǵın ashshı, surǵılt túslı, suyıq zat dep kórsetilgen [4;6]. Zapıran arqalı ishte jıynalatuǵın ashshı zahár menen júrek birgelikte qollanılıp, *júregi zapıran bolıw* – bul ómirdiń awır, turmıslıq jaǵdayların kórip, *ish-ishinen kúygen, ruwxıy ezilgen, júregi azapqa tolıw* mánisin bildiredi.

Fartuk, qanarlar jayılıp, úyden alıp shıqqan nanlar salınǵan dasturqandı dógereklep otırıp *ishilgen shay júregine batpaǵan* kelinshek ne qıların bilmey, ezildi (K.Karimov). Mısalındaǵı “*shay júregine batpaw*” frazeologizmi mazmunı jaǵınan “*júregine as batpaw*” frazeologizmi menen semantikalıq jaqınlıqta qollanılgan. Bul frazeologizmler strukturalıq tárepten tolıq sáykes kelmese de, frazeologiyalıq modeli bir: (awqat/ishimlik) + júrekke batpaw. Komponentlerdiń almasıwı (as/shay) frazeologizmlerdiń negizgi mańisine tásir etpeydi. Eki frazeologizm de quwanǵannan yamasa qayǵırǵannan nawqaslıqtan tamaq jewge meyili bolmaw mánisin bildiredi.

Erkinbaydıń *júregi awzına kelip* qalǵanday bolıp, biytaqatlandı. Kemeniń orta tusındaǵı keń jerge jatıp alǵan Erkinbay ózin ádewir jaqsı sezdi (K.Karimov). *Júregi awzına keliw* – qattı qorqıw, albıraw, shıdamsızlanıw mánilerin ańlatadı.

Aq sút berip adam qılǵan mehriban ana, bergem sútińe ırza bol, quday qálese kóldenennen bir nárese berip *júrek jalǵap* adam bolmasam, házirgi turısım bolsa adam bola almayman (M.Darıbaev). *Júrek jalǵaw* – somatikalıq frazeologizmi J.Eshbaevtıń sózliginde “azıraq bir nárese jep alıw, awqat piskenge deyin azıraq nan-pan jew” dep berse, al Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlardıń sózliginde bolsa “jeńil-jelpi awqatlanıw” mánisinde bergem. Kórsetilgen túsinirmelerden tısqarı “*júrek jalǵaw*” qaraqalpaq tilinde psixologiyalıq sezimlerdi, ásirese isenim, úmit, jigerlilik, batılıqtı hám t.b bildiriwshi somatikalıq frazeologizm bolıp esaplanadı. Demek, “júrek” – ruwxıy kúsh, erk orayı sıpatında, al “jalǵaw” – ishki turaqlılıqtı, jańa basqıshqa ótiwge ruwxıy tayarlıq jaǵdayın bildiredi. Bunday dizbek arqalı shaxstıń úmit hám erk-ıqrar kúshi obrazlı túrde súwretlenedi.

«Qartayǵanda kisiniń júregi ázzileydi, jumsaradı» (T.Qayıpbergenov). “Júregi ázzilew, jumsarıw” frazeologizmi eki mánilik qatlamda qollanılǵan. Bir tárepten, ol qartayıw menen baylanıslı fiziologiyalıq hálsizlikti, organizmniń hálsirewin bildiredi. Ekinshi tárepten, adamniń ruwxıy dúnyasınıń náziklesiwin, miyrim-shápáátke beyimlesiwin sáwlelendiredi.

Juwamaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi “júrek” konceptiniń tek anatomiya menen baylanıslı somatikalıq múshe ataması emes ekenin kórsetedi. Ol frazeologiyalıq birlikler quramında adam organizminiń fiziologiyalıq jaǵdayları menen psixologiyalıq-emocional halatlarınıń ózara baylanısın sáwlelendiriwshi psixosomatikalıq model sıpatında qalıplesken.

Ashlıqtan, kesellikten yamasa fiziologiyalıq hálsizlikten kelip shıqqan “júregi sazıw”, “júregi úziliw”, “júregi loqsıw”, “júregi kóteriliw” sıyaqlı frazeologizmler denedegi reakciyalardı bildirgeni menen, olar xalıq sanasında emocional sezimler menen tıǵız baylanısta qabıllanadı. Sonday-aq “júregi awzına keliw”, “júregi alqımına tıǵılıw”, “júregi zapıran bolıw” sıyaqlı birlikler qorqıw, qayǵırıw, ruwxıy eziliw sıyaqlı ishki sezimlerdi dene músheleri arqalı súwretlep beredi.

Demek, “júrek” koncepti qaraqalpaq tilinde fiziologiya hám psixologiyanıń tábiyiy birligine tiykarlanǵan. Adamniń ishki sezimleri dene arqalı sezilip, dene arqalı túsinişin kórsetedi. Usı arqalı “júrek” obrazı ruwxıy kúsh, erk, sezim hám densawlıq ortalıǵı sıpatında milliy dúnyaqarasta turaqlı semantikalıq model sıpatında qalıplesken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бекниязов Б. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердин лингвомәдений анализи. Фил.илим.бой.философия.док.дисс. -Нөкис.: 2021.-Б.64.
2. Қ.Пахратдинов, Қ.Бекниязов. Қарақалпақ тилинің фразеологиялық сөзлиги. Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2018.76-бет.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан»,1985.84-б.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Жети томлық. IV том. Нөкис: «Qaraqalpaqstan» 2023. – 6 - бет